

Férfi-női opposzió a manysi nyelvben

0. Bevezetés

Valamilyen módon minden nyelv képes a biológiai nem (sexus) kifejezésére, azaz a nő- illetve hímnemű jelöltek közötti különbségtételre. Egyes nyelvek ezt explicit módon teszik, tehát a nemi különbségek nem csupán a lexikon szintjén kerülnek kifejezésre, hanem grammatikai kategóriaként (nyelvtani nem, genus) is jelen vannak (pl. francia, orosz, német), jelölésükre tehát külön grammatikai eszközök állnak rendelkezésre. Olyan nyelvek is vannak azonban, amelyekben a sexus grammatikai eszközökkel történő jelölése csak a személyes névmások kategóriájára korlátozódik (pl. angol), és olyanok is, amelyekből hiányzik a sexus grammatikai eszközökkel történő kifejezésének lehetősége (pl. grúz, csuvas, magyar). Utóbbiakat a szakirodalom nemileg implicit nyelveknek nevezi (H. Varga 2016: 307). A dolgozat célja, hogy tipológiai áttekintést nyújtson a grammatikai nemről, amely a nyelvi rendszer egyik központi elemének tekinthető a genust ismerő nyelvekben, valamint, hogy ismertesse annak a biológiai nem jelölésében betöltött szerepét. Ezt követően bemutatom, hogy miként jelöli a sexust az uráli nyelvcsaládba tartozó, nemileg implicit manysi nyelv. Rá kívánok mutatni azokra a sajátosságokra, amelyek a manysit – különösen annak északi (szoszvai) változatát – jellemzik. Hiába nincs ugyanis jelen a genus nyelvi kategóriája a nyelvcsalád többi tagjában sem, az egyes nyelvek egészen eltérő stratégiákat alkalmaznak a denotáció során.

1. Genus a világ nyelveiben

1.1. A genus fogalma és szerepe

A genus vagy grammatikai nem terminusok megfelelőjeként az angol nyelvű szakirodalomban általában a gender (grammatical gender) szó szerepel, amelyhez manapság szorosan hozzákapsolódott a férfi-női viszonyok fogalomköre – legalábbis a hétköznapi nyelvhasználatban. Fontos azonban megjegyezni, hogy nyelvészeti értelemben a gender és genus terminusok nem feltétlenül vannak összefüggésben a biológiai nemmel. Azokban a nyelvekben, amelyek rendelkeznek a grammatikai nemek rendszerével (gender system), a gender szó csupán a főnévi tövek alapvetően különböző szemantikai szempontok alapján létrejött osztályait jelenti, ezek a szempontok pedig nem minden esetben kapcsolódnak a biológiai értelemben vett nemiséghez. A genus kapcsán a leglényegesebb tényező az, hogy egy bizonyos főnévi tő adott nembe való tartozása meghatározza azt, hogy a tő maga miképpen egyeztetődhet más, a főnévi csoporton kívül eső elemekkel. (Greenberg 1978: 49).

A morfológiai egyeztetés, illetve annak megvalósítása az inflexió egyik funkciója, és a lexémák mondatba ágyazásában van szerepe. Egyeztetés alatt az értendő, amikor két vagy

több szó a szintaktikai környezet függvényében azonos értéket vesz fel valamely morfológiai kategória tekintetében (Cser 2017: 23). Klasszikusan nyolcféle egyeztetést különböztetünk meg, a személy, szám, nem, eset, határozottság, osztály¹, idő, illetve mód szerinti egyeztetést (H. Varga 2010: 44-5). Az uráli nyelvekre ezek közül négy jellemző, a személy-, a szám-, az eset- és a határozottságbéli. A grammatikai nem szerinti egyeztetés működése olyan, mint bármelyik más, nem genus-alapú morfológiai egyeztetése. A különböző genusú főnevek értékét a mondat meghatározott elemei is felveszik, éppen úgy, ahogyan a más típusú egyeztetéseknél a mondat többi eleme is felveszi az adott értéket.

A morfológiai egyeztetésnek két fő típusa létezik. Megkülönböztetjük az egy szintagmán belüli, jellemzően fej és módosító között megvalósuló (jelző és jelzett szó közötti), illetve az állítmány és alany közötti egyeztetést. (Cser 2017: 23). Előbbire jó példa a finn nyelv eset szerinti egyeztetése, amelyben a névszói esetragot megkapó főnév összes jelzője ugyanúgy megkapja az adott ragot:

(1) <i>Minä</i>	<i>asu-n</i>	<i>tä-ssä</i>	<i>suure-ssa</i>	<i>talo-ssa.</i>
én	lakik-SG1	ez-LOC	nagy- LOC	ház- LOC

‘Ebben a nagy házban lakom.’

A következő manysi mondat az állítmány és az alany közötti számbéli egyeztetést illusztrálja, a duális szám jele (-γ) ugyanis mindkét említett mondatrészen megjelenik:

(2) <i>Kit</i>	<i>χum-iy</i>	<i>wōr-n</i>	<i>min-ēγ.</i>
két	férfi-DU	erdő-LAT	megy-DU3

‘Két férfi megy az erdőbe.’

Az egyeztetés szempontjából a grammatikai nem is pontosan úgy viselkedik, mint az eset, a szám, illetve a korábban említett kategóriák. A három grammatikai nemmel (hímnem, nőnem, semlegesnem) rendelkező orosz nyelvből vett következő példák az állítmány és az alany közötti nembéli egyeztetést szemléltetik:

¹ A szakirodalomban a grammatikai nem általában az osztály alkategóriájaként szerepel (lásd Corbett 2013b, Greenberg 1978), olykor azonban külön kategóriaként szerepel (lásd H. Varga 2010).

(3) *Журнал* *лежа-л-Ø* *на* *стол-е.*
 újság.M fekszik-PST-M LOC asztal-LOC

'Az újság az asztalon volt'

(4) *Книга* *лежа-л-а* *на* *стол-е.*
 könyv.F fekszik-PST-F LOC asztal-LOC

'A könyv az asztalon volt.'

(5) *Письмо* *лежал-о* *на* *стол-е.*
 levél.N fekszik-PST-N LOC asztal-LOC

'A levél az asztalon volt.'

A különböző nemekbe sorolható főnevek eltérő módon egyeztetődnek a mondat többi részével attól függően, hogy milyen a genusuk. Az állítmány igei töve mindhárom mondatban megegyezik, a végződés viszont a főnév genusával egyeztetődik, melynek értelmében a hímnemet zérómorféma, a nőnemet az *-а*, a semlegesnemet pedig az *-о* toldalék jelöli (H. Varga 2016: 309). A genus szerinti egyeztetés nem csak az alany és az állítmány között lehet jelen, a jelző és a jelzett szó kapcsolatára is kihat: hat:

(6) *длинн-ый* *журнал*

hossz-ADJ.M újság

'hosszú újság'

(7) *длинн-ая* *книга*

hossz-ADJ.F könyv

'hosszú könyv'

(8) *длинн-ое* *письмо*

hossz-ADJ.N levél

'hosszú levél'

A genus morfoszintaktikai szerepe meghatározó, az a tulajdonsága pedig, hogy minden esetben egyeztetést implicál, definiáló értékkel bír (Corbett 2013a). Egy adott nyelvről csak és kizárólag akkor lehet kijelenteni, hogy rendelkezik a grammatikai nemek rendszerével, hogyha egy egyetlen paradigmarendszerrel bíró, állandó genusú mondatrész – azaz az adott nemű főnév – egyeztetődik valamilyen változó genusú mondatrész többalakú paradigmarendszerének egyik tagjával – mely lehet névmás, melléknév, számnév, igenév vagy ige is. (Fodor 1958: 339) A bizonyos nyelvtani nemhez tartozó főnévnek tehát nembéli, azaz genus szerinti egyeztetést kell kiváltania a főnévi kategórián kívül eső elemekkel is, ennek hiányában nem beszélhetünk az adott nyelv esetében a genus kategóriájának meglétéről. A genusnak azonban nem csak a lexémák megfelelő szintaktikai környezetbe való helyezésében van szerepe, hanem a sexus jelölésében is. A grammatikai nemmel rendelkező nyelvek ugyanis grammatikai eszközökkel is képesek a denotátum biológiai nemét kifejezni, amelyet a későbbiekben látni is fogunk.

1.2. Genus és sexus kapcsolata

Azon túl, hogy a genus nem egy univerzális nyelvi kategória, amely nyelvekben megtalálható, azokban sem mutat egységes képet, sőt nem is feltétlenül van összefüggésben a biológiai nemmel (Corbett 2013b).

Hogy mennyire nem mutat egységes képet, arra jó példa lehet, hogy az oroszhoz hasonlóan ugyancsak három nemmel (hímnem, nőnem, semlegesnem) rendelkező német nyelvben az alany és az állítmány között nincsen nembéli egyeztetés:

(9) *Die Zeitung lag auf dem Tisch.*

ART.DEF.F újság fekszik-PST LOC ART.DEF.DAT.M asztal

‘Az újság az asztalon volt.’

(10) *Das Buch lag auf dem Tisch.*

ART.DEF.N könyv fekszik-PST LOC ART.DEF.DAT.M asztal

‘A könyv az asztalon volt.’

(11) *Der Brief lag auf dem Tisch.*

ART.DEF.M levél fekszik-PST LOC ART.DEF.DAT.M asztal

‘A levél az asztalon volt.’

Míg az oroszban megvan ez a vonás, tehát az alany és az állítmány genus szerint egyeztetődnek, a németben erre nem találunk példát. A jelző és a jelzett szó között viszont ugyanúgy jelen van az egyeztetés:

(12) *lang-e* *Zeitung*

hosszú-F újság

'hosszú újság'

(13) *lang-es* *Buch*

hosszú-N könyv

'hosszú könyv'

(14) *lang-er* *Brief*

hosszú-M levél

'hosszú levél'

A genus sokszor önkényesnek tűnhet, azonban az egy adott nyelven belüli nemi elkülönülésnek mindig van szemantikai magva, azaz átfedés van az adott genusba tartozó főnév és egy bizonyos fogalomkör között, ez az átfedés azonban eltérő mértékű lehet (Corbett 2013b). Az orosz nyelvben a főnevek neme általában megállapítható a végződéseik alapján. A szabály értelmében minden mássalhangzóra végződő főnév hímnemű lesz, mivel a hímnemet zérómorféma jelöli (pl. *зород-Ø*, *лук-Ø*, *час-Ø*), minden *a*-ra, *я*-ra, illetve a legtöbb lágy hangra végződő főnév nőnemű (pl. *машина*, *семья*, *ночь*), minden *o*-ra, *e*-re vagy *мя*-ra végződő főnév pedig semlegesnemű (pl. *письмо*, *море*, *имя*) kell, hogy legyen. Ezt a szabályt azonban felülírhatja a denotátum biológiai neme. A 'férfi' jelentésű *мужчина*, vagy a 'nagyapa' jelentésben álló *дедушка* szavak hiába végződnek *a*-ra, mellyel a nőnemű csoportba kellene tartozniuk, grammatikai értelemben hímneműek lesznek annak ellenére is, hogy a tövéghangzójuk *a* (vö. **старая дедушка*, de *старый дедушка*). Néhány férfinév is idetartozik, általában csak a becézett formák (pl. *Петя*, *Дима*), de néhány név alapalakjában is idevehető (pl. *Илья*). A genus és a sexus tehát ezekben az esetekben néminemű kapcsolatban áll egymással, habár a kettő közötti átfedés minimálisnak mondható, hiszen szinkrón szempontok alapján nem állapítható meg, hogy az 'asztal' jelentésű *стол* miért hímnemű, illetve, hogy a 'könyv' jelentésű *книга* miért nőnemű. Vannak nyelvek, amelyekben a genus és a sexus közötti átfedés még kisebb mértékű. A németben ez a kapcsolat már közel sem ilyen

mély, éppen ezért egyáltalán nem számít agrammatikusnak a 'kislány' jelentésű semlegesnemű *das Mädchen*, ahogyan a szintén semlegesnemű 'hím őz' jelentésű *männliches Reh* jelzős szerkezet sem (H. Varga 2016: 309-310).

Az eddigiekben említett rendszerek sexus-alapúak voltak, ugyanis mind az orosz, mind pedig a német nyelv egyaránt rendelkezik hím-, nő-, valamint semlegesnemművel is. Ez a három- vagy egyes nyelvek esetében kétosztatú (pl. svéd, dán) rendszer pedig az indoeurópai nyelvek nagy részére jellemző, habár találunk olyan nyelveket is a nyelvcsaládon belül, amelyekből a grammatikai nem kategóriája teljesen hiányzik (pl. újperzsa, örmény).

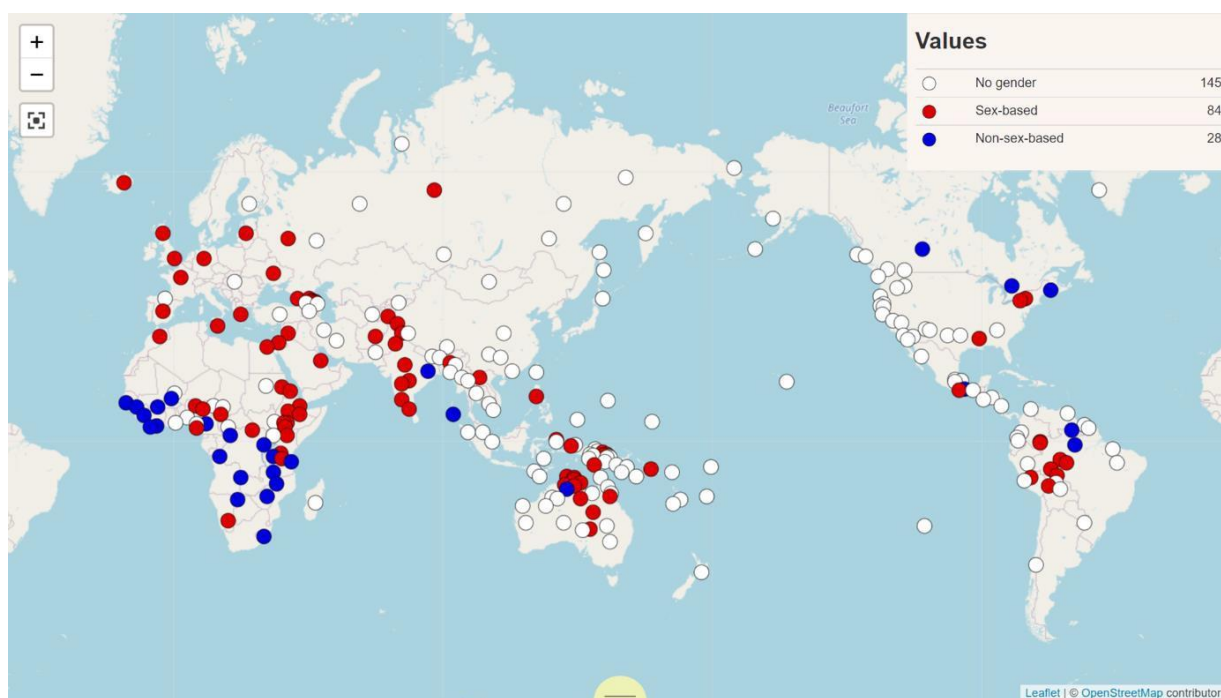
A nyugat-afrikai fula nyelvben dialektustól függően húsz körül mozog a nyelvtani nemek száma, a nők és a férfiak pedig ugyanazon nembe tartoznak, mivel az őket jelölő genus szemantikai magva a hím- és nőnemű emberekre is kiterjed. Ebben a nyelvben a sexus igen alacsony szereppel bír a genus vonatkozásában, a főnevek grammatikai kategorizálása ugyanis olyan fogalomkörökhöz kapcsolódik, amelyeknek nincsen köze a biológiai értelemben vett nemiséghez (Corbett 2013b). Alex Ortiz az általa vizsgált dialektusban 19 genust különböztetett meg egymástól (Ortiz 2015):

	Szóosztály neve	Fogalomkör	Példa
1.	<i>on</i>	személyek / francia jövevényszavak	<i>gorko on</i> 'a férfi'
2.	<i>ⁿgen</i>	többféle	<i>nage ⁿgen</i> 'a tehén'
3.	<i>ⁿgun</i>	többféle	<i>teu ⁿgun</i> 'a szarvasmarha'
4.	<i>ⁿgon</i>	többféle	<i>felo ⁿgon</i> 'a hegy'
5.	<i>ⁿgol</i>	többféle	<i>cangol ⁿgol</i> 'a folyó'
6.	<i>ⁿgal</i>	augmentatív	<i>lega ⁿgal</i> 'a fa'
7.	<i>ⁿgil</i>	augmentatív	<i>nagi ⁿgil</i> 'a (nagyméretű) tehén'
8.	<i>ⁿdun</i>	többféle / állatok	<i>sondu ⁿdun</i> 'a madár'
9.	<i>ⁿden</i>	többféle / kerek tárgyak	<i>wofo ⁿden</i> 'a tojás'
10.	<i>ⁿdan</i>	folyadékok	<i>ⁿdia ⁿdan</i> 'a víz'
11.	<i>ⁿdin</i>	többféle	<i>ⁿgari ⁿdin</i> 'a (hím) marha'
12.	<i>kin</i>	többféle	<i>leki kin</i> 'az orvosság'
13.	<i>kun</i>	diminutív	<i>paikun kun</i> 'a (kis) fiú'
14.	<i>kon</i>	különböző nem egyes számú főnevek	<i>maro kon</i> 'a rizs'
15.	<i>kan</i>	többféle	<i>kafa kan</i> 'a bozótvagó kés'

16.	<i>ben</i>	többes számú személyek / jövevényszavak	<i>worbe ben</i> 'a férfiak'
17.	<i>dîn</i>	különböző többes számú főnevek	<i>bariji dîn</i> 'a kutyák'
18.	<i>dên</i>	különböző többes számú főnevek	<i>bole dên</i> 'a kígyók'
19.	<i>kōi</i>	diminutív többes számú főnevek	<i>paikoi koi</i> 'a fiúk'

1. táblázat: A grammatikai nemek rendszere a fula nyelv egy dialektusában

A fula nyelv grammatikai nemeinek rendszere tehát meglehetősen eltér az indoeurópai nyelvekből megismert genusfogalomtól. Míg a fula szavakon jól látható markerek mutatják az adott nembe való tartozást, azokban a nyelvekben, ahol a főnév genusa nem kikövetkeztethető a szóalak alapján, csupán az egyeztetésből következtethetünk az adott szó genusára (Greenberg 1978: 49). A legmarkánsabb eltérés viszont a *sexus* és a *genus* egymáshoz való viszonyában fedezhető fel.

1. ábra: Sexus-alapú és nem sexus-alapú rendszerek a világ nyelveiben (Corbett 2013b)

Ellenére annak, hogy a grammatikai nemmel rendelkező nyelvek igen változatos képet mutatnak, általánosságban véve elmondható, hogy túlnyomó részükben a *genus* a *sexus*on alapszik. A *World Atlas of Language Structures* erről szóló fejezete konkrét statisztikai adatokkal is szolgál: a vizsgált 257 nyelv közül 112 ismeri a *genus* fogalmát, ennek a 112 nyelvnek pedig pontosan a háromnegyede, azaz 84 nyelv köti a biológia nemhez a grammatikai nemet. A nem *sexus*-alapú rendszerek mindegyikében szerepet játszik az élő-élettelen megkülönböztetés (Corbett 2013b), ami azért is fontos, mivel történetileg az indoeurópai

nyelvek *sexus*-alapú rendszere is kapcsolatba hozható a főnevek élő és élettelen csoportra való felosztásával. Az indoeurópai alapnyelv hímneme és semlegesneme ugyanis éppen egy korábbi élő-élettelen felosztásból fejlődött ki. Előbbi az élő, utóbbi az élettelen kategóriájából, a nőnem létrejötte viszont már egy későbbi fejlemény, mely az anatóliai ág leválása után következett be (Lurarghi 2011).

2. Jelölési módok

Mielőtt rátérnénk a manysi nyelv sajátosságaira, fontos ismertetni azokat a stratégiákat, amelyeket a világ nyelvei a denotátum biológiai nemének megjelölésére használnak. A jelölés kétféle módon történhet: lexikai eszközökkel, ami a nemileg implicit és explicit nyelvekre egyaránt jellemző, illetve grammatikai eszközökkel, amelyeknek többsége a *genus*-t ismerő nyelvek sajátja.

2.1. Lexikai eszközök

A lexikai eszközöknek három típusa ismeretes, a denotátum hím- illetve nőnemű voltának megjelölésére egy nyelv alkalmazhat lexémapárokat, jelzős szintagmákat, illetve nemi különbségre utaló összetételi elő- vagy utótagokat. E típusok közül a lexémapárok használata tekinthető fundamentálisnak, mivel a lexémák magukban hordozzák azokat a szemantikai fragmentumokat,² amelyek egyértelműen jelölik a denotátum biológiai nemét (H. Varga 2016: 300), egyéb jelölőre tehát nincsen szükség ahhoz, hogy a jelölt nemét meg lehessen állapítani.

A rokonság tagjainak nemi alapú elkülönítése tipikusan lexémapárokkal történik: angol *uncle* 'nagybácsi' ~ *aunt* 'nagynéni', olasz *il padre* 'apa' ~ *la madre* 'anya'. Ez a fajta megkülönböztetés általában a megszólításokra is kiterjed: német *der Herr* 'úr' ~ *die Frau* 'asszony', de az állatok közötti nemi különbségek kifejezésére is használatos: orosz *нелы* 'kakas' ~ *коруа* 'tyúk', angol *bull* 'bika' ~ *cow* 'tehén'. A lexémapárok használata elsősorban funkcionális okokkal magyarázható, előfordulásuk ugyanis a beszélőközösség életében kiemelt szereppel bíró élőlényekre korlátozódik. Emberek esetében ez azt jelenti, hogy ahol a társadalomban betöltött funkció milyensége a hagyományos nemi szerepekből fakad, ott a férfit és a nőt külön lexéma fogja jelölni: magyar *férfi* ~ *nő*, *apa* ~ *anya*. Állatok esetében a kiemelt rendeltetés a haszonállatokra értendő, melyeknek eltérő funkciója szintén a biológiai nemükből fakad (H. Varga 2016: 300-1). A funkcionalitás kiemelt jelentőségét az is igazolja, hogy a herélt

² H. Varga ezt minden élőlényt jelentő főnévre érti, nem csupán a lexémapárokra. Vele ellentétben én viszont csak az utóbbi kategóriára korlátoznám ezt a kijelentést, hiszen bizonyos szócsoporthoz, pl. a lentebb előkerülő hibrid főnevekre ez nem alkalmazható.

vagy szaporodni nem képes, ezáltal pedig a hím- és nőtény társaiktól eltérő rendeltetésű állatokra szintén gyakori a külön lexéma használata: német *der Wallach* 'herélt ló', angol *mule* 'lóöszvér', *wether* 'ürü'.

A második lexikai jelölési mód, a jelzős szintagmák használata általában az úgynevezett közös nemű (common gender), „hibrid” főnevek esetében használatos. Közös nemű főnévnek olyan generikus jelentésű szavak számítanak, amelyek szemantikailag mindkét nemre vonatkozhatnak annak ellenére, hogy grammatikailag egy nemük van – feltéve persze, hogy az adott nyelv ismeri a genus fogalmát. A hímnemű latin *parēnt* 'szülő' vagy az orosz *родитель* 'szülő' szavak az anyát és az apát egyaránt jelölhetik, akárcsak a magyarban vagy az angolban, az adott szó genusa tehát nem határozza meg a denotációt. Ezekben a szókapcsolatokban hogyha hibrid főnévről beszélünk, akkor a jelzői bővítmény, egyéb esetben az alaptag utal a nemre: angol *male wolf* 'hím farkas' ~ *female wolf* 'nőtény farkas', olasz *la donna poliziotto* 'rendőrnő', angol *lady driver* 'női sofőr', *male nurse* 'férfi ápoló' (H. Varga 2016: 301).

A harmadik lexikai eszköz az, amikor a szóösszetételek elő- vagy utótagja utal a sexusra: német *der Küchenjunge* 'konyhai kisegítőfiú' ~ *das Küchenmädchen* konyhalány, orosz *женщина-врач* 'orvosnő'. A nemre utaló elem származhat nemre utaló személyes névmásból (amely leggyakrabban egyes szám harmadik személyű): angol *she-wolf* 'nőtény farkas', vagy egy 'nőtény', illetve 'hím' jelentésű önálló lexémából: angol *cock-pigeon* 'hím galamb', de tulajdonnévi eredetre is van példa: angol *tomcat* 'kandúr' (H. Varga 2016: 301).

Az utóbbi két jelölési eszköz tipikusan olyan esetekben jellemző, amikor a férfi és női, illetve hím és nőtény denotátumok között fennálló funkcionális különbség meglehetősen alacsony. A szemantikai eltérés mértéke jól érezhető a lexemapárokkal történő anya ~ apa-típusú jelölés, és a jelzős szintagmák, valamint a szóösszetételek között. Míg a lexemapároknál a funkcionális különbség a jelöltek sexusából fakad, az utóbbi két esetben nincsen ilyenről szó, ezért képződnek a biológiai nemre utaló alakok közös nemű főnevekből. Hogyha lenne olyan lényegi különbség a jelöltek között, amely a biológiai nemükből fakad, önálló lexéma lenne használatos a hím- és nőnemű jelöltre is. Ennek hiánya azonban éppen annak tudható be, hogy a beszélők számára nincsen lényegi különbség a két nem között az adott jelölt esetében. A korábbi példáknál maradva: a hím és nőtény farkas, vagy a férfi és női sofőr közötti funkcionális különbség kicsi. Elsősorban farkasok és sofőrök, nincsen olyan, a beszélő számára központi szerepben lévő eltérő rendeltetésük, amely a biológiai nemükből következne, a korábban tárgyalt funkcionálitási szempont tehát itt is érvényes. A szakirodalom azonban az

állatok hím- és nőnemű egyedeire külön lexémával való utalás képességének hiányát vizuális okokkal magyarázza. Ha az adott fajban a nemi kétalakúság a legkisebb mértékben sincs jelen, tehát a hím és nőstény egyedek egymáshoz nagymértékben hasonlítanak, a két nemet ugyanaz a lexéma jelöli: angol *wolf* 'farkas', német *der Fuchs* 'róka', akárcsak a rendszertanilag alsóbbrendű állatok esetében: román *cârțișă* 'vakond', olasz *la farfalla* 'lepke' (H. Varga 2016: 304).³

2.2. Grammatikai eszközök

A denotátum biológiai nemének jelölésére nem csak lexikai, de grammatikai eszközök is rendelkezésre állnak a világ nyelveiben. A nemileg explicit és implicit nyelvekre egyaránt jellemző jelölési módnak számít az, amikor a denotátum sexusát derivációs módon, biológiai nemre utaló képzőkkel fejezi ki egy nyelv. Ilyen képző a férfialakból nőit előállító angol *-ess*: *actor* 'színész' ~ *actress* 'színésznő', *god* 'isten' ~ *goddess* 'istennő', az ezzel megegyező funkciójú német *-in*: *Sänger* 'énekes' ~ *Sängerin* 'énekesnő', *Hund* 'kutya' ~ *Hündin* 'szuka', a magyar *-nő* foglalkozásnévképző: *király* ~ *királynő*, illetve a *-né* feleségnévképző: *király* ~ *királyné*, *Szabó Ferenc* ~ *Szabó Ferencné* is (Huszár 2009: 36, H. Varga 2016: 305).

Fontos szólni a változó nemű főnevek csoportjáról is, mivel az ide tartozó szavakban a biológiai nemek közötti különbséget a névelő és/vagy a szóalak végződésének változása jelöli. A német *der Kranke* 'beteg (férfi)' ~ *die Kranke* 'beteg (nő)' lexemapár esetében névelő jelöli a *krank* 'beteg' melléknévből szófajváltással létrejött alakok közötti nemi különbséget, de egy nyelven belül akár többféle jelölési módszer is előfordulhat. Az olasz *il cantante* 'énekes' ~ *la cantante* 'énekesnő' oppozíciójában csupán a névelő megváltozása és az ezzel együtt járó nemváltás jelöli a denotátum férfi vagy női voltát, míg a szintén olasz *il maestro* 'tanár' ~ *la maestra* 'tanárnő' szópárnál már a végződés is megváltozik. A változó nemű főnevek csoportjában állatneveket is találunk: olasz *il gatto* 'kandúr' ~ *la gatta* 'nősténymacska'. (H. Varga 2016: 305-6).

A sexus megjelölését eddig csak a névszók kategóriáján belül vizsgáltuk, érdemes azonban megfigyelni a nyelvi rendszer egyéb területeinek sajátosságait is. A *genus*

³ H. Varga a hímekekre és nőstényekre utaló önálló lexéma hiányát az alacsony rendszertani elhelyezkedéssel és a nemi kétalakúság hiányával magyarázza, véleményem szerint azonban a funkcionalitás erősebb szempont. A mi, európai társadalmi berendezkedésünkben (ahonnan a példákat H. Varga veszi) a legtöbb alacsonyrendű állatnak nincsen kiemelt szerepe. Elképzelhetőnek tartom viszont, hogy bizonyos társadalmakban igen nagy jelentősége van annak, hogy egy rendszertanilag alacsonyabb rendű állat nőstényét és hímjét eltérő módon nevezzék meg. Ha ez így van, akkor a biológiai nemen alapuló funkcionalitás erősebb, mint amit H. Varga leír, sőt, így akkor csak a funkcionalitásnak van szerepe.

kategóriájának megléte általában kiterjed a személyes névmások csoportjára is, ez pedig leggyakrabban az egyes szám harmadik személyű névmást jelenti: német *er ~ sie ~ es*, orosz *он ~ она ~ оно*. Ezekben a nyelvekben a névmás hímnemű alakját kell használni, hogyha férfira, és a nőnemű alakját, hogyha nőre utal a beszélő, ez tehát egy olyan típusú használat, amikor a genus és a sexus egybeesik. Azonban nem csupán a személyekre való utalás az egyes szám harmadik személyű személyes névmások egyetlen használata, a különböző nemű alakokkal ugyanis a nekik megfelelő genusú lexémákra is lehet utalni. A németben például a hímnemű *der Weg* 'út' felcserélhető az *er* hímnemű személyes névmással.

Olyan nyelveket is találunk, amelyekben nincsen grammatikai nem, tehát nemileg implicitek, az egyes szám harmadik személyű személyes névmásoknál azonban mégis jelen van a férfi-női oppozíció. Az angol nyelv, amelyből a genus kategóriája a középangol nyelvállapot idején kiveszett ugyan (Baugh–Cable 2002: 12), megőrizte a különböző nemű egyes szám harmadik személyű személyes névmásokat, amelyeket a jelölt sexusának megjelölésére továbbra is használ: *he ~ she ~ it*. Az uráli nyelvek viszont soha nem is rendelkeztek grammatikai nemmel, éppen ezért az egyes szám harmadik személyű személyes névmás is csak egy alakkal rendelkezik, nincsen férfi-női szembenállás. Az egyetlen kivételt az észti nyelv jelenti, amelyben az eredendően diminutív jelentésű, viszont gyakran nőket jelölő *-ke* képző a korábban általános használatú *tema* egyes szám harmadik személyű személyes névmással összekapcsolódva létrehozta a *tema* női megfelelőjét *temake* alakban. A *temake* használata nem kötelező jellegű, viszont az észti szókinsznek már részét képezi az angol *she* megfelelőjeként (Huszár 2009: 36, Laakso 2005: 113-4).

Tipológiai ritkább jelenség, de a személyes névmások rendszerén belül nem csak egyes szám harmadik személyben jelenhet meg a férfi-női szembenállás. Egy 2004-es összehasonlító kutatás a 225 vizsgált nyelvből 62-ben mutatta ki az egyes szám harmadik személyű személyes névmásnak külön nőkre, illetve külön férfiakra használatos alakját, és csupán tíz olyan nyelv volt, amelyben a férfi-női alakok megléte egyes szám második személyben is megfigyelhető. Még ritkább jelenség, amikor egyes szám első személyben is különböznek a nőkre és férfiakra használatos alakok: japán *ore, boku* 'én (férfi)' ~ *atashi, atai* 'én (nő)', a többes szám első személyben is meglévő oppozíciót pedig csak egyetlen nyelvben, a Marokkóban beszélt ntifában találta meg a kutatást vezető nyelvész, D. N. S. Bhat: *núkenimti* 'mi (férfiak)' ~ *núkni* 'mi (nők)' (Huszár 2009: 36).

2.3. A biológiai nem egyéb nyelvi leképeződései

A *sexus* grammatikai megjelenése az igeragozási rendszerre is kiterjedhet, a dravida nyelvcsaládba tartozó kurukh nyelvben például a beszélő és a megszólított neme is befolyásolhatja azt, hogy az igei fő milyen ragot kap (Cseresnyési 2004: 83):

	'jövök'	'jössz'	'jöttem'	'jöttél'
férfi férfinak	<i>bardan</i>	<i>barday</i>	<i>barckan</i>	<i>barckay</i>
nő férfinak				
férfi nőnek		<i>bardi</i>		<i>barcki</i>
nő nőnek	<i>barʔen</i>	<i>bardin</i>	<i>barʔan</i>	<i>barckin</i>

2. táblázat: Kurukh nyelvi példa

Egyes nyelveknek pedig külön férfi és női változataik is lehetnek, amelyek egymástól hangtanilag és/vagy szóképletben is eltérhetnek. A csukcsban például a *č* és *r* hangok csak a férfiak által használt nyelvváltozatnak a részei, a nők mindkét hangot *s*-szel helyettesítik: *čumnata* > *sumnata* '(szarvas)bakkal', de számos amerikai indián nyelvet is lehetne hozni példaként a férfi és női nyelvváltozat közötti hangtani különbségekre. A szóképletbeli eltérések legkorábbi ismert példája a *sumer* nyelv, melynek *emegir* nevű változatát a férfiak, *emesal* nevű változatát pedig a nők, az *epikus* szövegek istennői, valamint a kasztrált férfi szolgák használták (Cseresnyési 2004: 83):

Emegir alak	Emesal alak	Jelentés
<i>ana</i>	<i>ta</i>	'mi(csoda)'
<i>za-e</i>	<i>di</i>	'te'
<i>ene</i>	<i>du</i>	'ti'
<i>gašan</i>	<i>nin</i>	'hölgy'
<i>en</i>	<i>umun</i>	'úr'
<i>munus</i>	<i>nunus</i>	'nő'
<i>gal</i>	<i>mal</i>	'marad'

3. táblázat: Példák a *sumer* férfi és női változatának lexikai eltéréseire

3. Jelölésfogalmak

A jelölés és a jelöltség fogalmak az eddigiekben morfológiai értelemben kerültek elő, pedig más irányból is megközelíthetők. Az, hogy a jelöltség mi alapján értelmezhető, illetve mi az, ami alapján egy nyelvi elemet jelöltnak nyilváníthatunk, nem csak látható, alaki jegyeiktől függhet.

3.1. Morfológiai jelölés

A jelöltség háromféle területen érhető tetten, melyek közül a leginkább szembeötlő az, amikor egy szó morfológiailag, azaz alaki szinten van jelölve egy másikhoz képest. Az alaki jelöltség egy bizonyos morféma megléte vagy hiánya által jön létre, a két alak közötti szembenállást ez a bizonyos morféma fejezi ki, ilyen például a korábban már példaként említett *-ess* képző: angol *host* 'házigazda' ~ *hostess* 'háziasszony'. A *-ess* képző a két szó közötti szembenállás alaki jelölője, ezért az az alak, amelyik rendelkezik az említett szuffixummal, jelöltnak, amelyik pedig nem rendelkezik, jelöletlennek számít (Lyons 1979: 305-7).

3.2. Disztribúciós jelölés

Nem minden esetben ugyan, de a morfológiailag jelölt alak általában korlátozottabb elterjedtséggel is bír. Ez a korreláció a második fontos tényező, melyet a jelöltségfogalmak kapcsán meg kell említeni, mivel az alaki szinten jelölt formákat érintő elterjedésbeli korlátozottság független magától a morfológiai jelöléstől, ahogyan ezt a következő példa is szemlélteti. Az angol *lion* 'oroszlán' ~ *lioness* 'nőstény oroszlán' lexémapár első tagja a *panthera leo* elnevezésű fajon túl a faj hím egyedeit is jelentheti, míg a lexémapár másik tagja kimondottan csak a nőstény egyedekre vonatkozhat, nem használható a faj egészére. Éppen ezért a *male lion* 'hím oroszlán' és *female lion* 'nőstény oroszlán' kifejezések teljesen elfogadható kollokációk, míg a *male lioness* 'hím nőstényoroszlán' nyelvi ellentmondás, a *female lioness* 'nőstény nőstényoroszlán' pedig tautologikus kifejezés. A *count* 'gróf' ~ *countess* 'grófnő, grófné' lexémák esetében viszont némileg más a helyzet. A *female count* 'női gróf' és *male countess* 'férfi grófnő' kifejezések lesznek ellentmondásosak, a *male count* 'férfi gróf' és *female countess* 'női grófnő' kifejezések pedig tautologikusak. Morfológiai szempontból persze ugyanúgy jelöletlen a *count* is, mint a *lion*, illetve ugyanúgy jelölt a *countess* is, mint a *lioness*, a *lion* ~ *lioness* lexémapár esetében az oppozíciót a lexémák eltérő elterjedtsége, azaz a disztribúciós jelölés is mutatja. Ezt a fogalmat a morfológiai jelöléstől mindenképpen meg kell különböztetnünk, hiszen vannak olyan morfológiailag jelölt alakok, amelyek disztribúciós szinten nem jelöltek (pl. a *countess* a *count*-tal szemben), és vannak olyan

alakok, amelyek morfológiailag ugyan nem jelöltek, disztribúciós szinten viszont igen. Ide tartoznak a *good* 'jó' ~ *bad* 'rossz', *high* 'magas' ~ *low* 'alacsony' szópárok negatív jelentésű tagjai, melyeknek elterjedtsége alacsonyabb mértékű, mint pozitív megfelelőiké (Lyons 1979: 305-7).

3.3. Szemantikai jelölés

Az eddigieken kívül ismert még a szemantikai jelölés fogalma is, mely gyakran korrelál a disztribúciós jelöléssel, sőt, sok esetben annak meghatározójaként van elkönyvelve. Szemantikailag jelölt lexémának az minősül, ami egyértelműbb, konkrétabb jelentést hordoz, tehát több szemantikai jeggyel rendelkezik, mint a neki megfelelő szemantikailag jelöletlen alak. A már példaként említett *lion* ~ *lioness* szópár második tagja a *lion* lexémánál konkrétabb jelentéssel bír az előző pontban kifejtett jelentéstani okok miatt, ezért szemantikailag jelöltnek számít a kevésbé konkrét *lion*-nel szemben. A morfológiai jelöléstől való különbözőségét jól illusztrálja a *dog* 'kutya' ~ *bitch* 'szuka' lexémapár, melynél a *bitch* szemantikai szempontból pontosan úgy viszonyul a *dog*-hoz, mint a *lioness* a *lion*-höz, morfológiai szempontból viszont nincsen közük egymáshoz, a *bitch* nem a *dog*-ból lett képezve, két teljesen különálló lexémáról van tehát szó (Lyons 1979: 307). Felmerülhet a kérdés, hogy nem poliszémiáról van-e szó a szemantikai jelölés kapcsán. Elvégre elképzelhető, hogy a *lion* szó két külön jelentéssel bír: 'panthera leo' és 'a panthera leo faj hímnemű egyede'. A *dog* hasonlóképpen: 'canis lupus familiaris' és 'a canis lupus familiaris faj hímnemű egyede'. Ezzel megmagyarázható lenne az, hogy ezek a szavak miért egyszerre főlérendeltjei és ellentétei a szemantikailag jelöltnek nevezett női megfelelőiknek. Mivel azonban ez a fajta kettős használat nem egyedüli példa az angolban és sok más nyelvben sem, éppen ellenkezőleg, a szókincs egészében elterjedt, így a szemantikai jelölés egyenes következményeként kezelendő, nem pedig poliszémiaként (Lyons 1979: 308).

4. A jelöletlen alapalak kérdése

Az eddigi példák egy részéből is kiviláglik, hogy a két nemet jelölő alakok közül legtöbbször a férfi denotátumú a jelöletlen alapalak, a női formák pedig már ebből képződnek (Huszár 2009: 37). De mi lehet ennek az oka? Egyáltalán tényleg sokkal elterjedtebb tipológiailag a férfira utaló alak jelöletlen alapalakként való megléte?

Általánosságban kijelenthető, hogy a férfi denotátumú alak jelöletlensége, és ebből fakadóan a női denotátumú alak jelöltsége sokkal gyakoribb jelenség a világ nyelveiben, mint a női alak jelöletlensége és a férfi alak jelöltsége. Ez a névszók csoportján kívül máshol is tetten

érhető, az alábbi két példamondat jól illusztrálja az állítmány nőnemű formájának a hímnemű alakkal szembeni jelöltségét:

(15) *Журнал* *лежа-л-Ø* *на* *стол-е.*

újság fekszik-PST-M LOC asztal-LOC

'Az újság az asztalon volt'

(16) *Книга* *лежа-л-а* *на* *стол-е.*

könyv fekszik-PST-F LOC asztal-LOC

'A könyv az asztalon volt.'

Leginkább a genust ismerő nyelvek kapcsán kerül elő a generikus maszkulinum fogalma, mely egy olyan grammatikailag hímnemű⁴ lexémát jelent, amelynek általános, mindkét biológiai nemre kiterjeszthető jelentése van (pl. német *der Arzt* 'orvos', angol *teacher* 'tanár'). Azok a szavak azonban, amelyek generikus maszkulinumnak számítanak, elsősorban sokszor mégis férfira utalnak (Huszár 2009: 34, H. Varga 2016: 301), a jelenség maga pedig nem csak a grammatikai nemmel bíró nyelvekben figyelhető meg. Dacára annak, hogy a magyar foglalkozásnevek elvben nemsemlegesek, a beszélők a magasabb presztízsű foglalkozások kapcsán férfiakra (pl. igazgató, ügyvéd, képviselő), az alacsonyabbak kapcsán pedig nőkre asszociálnak (pl. kiszolgáló, ápoló). Az a tény, hogy a férfi denotátumú alak a jelöletlen alapalak, a nőkre vonatkozó pedig ebből képződik, arra utal, hogy ez utóbbi később alakult ki a férfit jelölő alaknál, létrejöttét pedig társadalmi változások indikálták.⁵ Fontos megjegyezni azonban, hogy a nőre utaló formák használata egészen eltérő lehet a különböző nyelvekben. A magyarban például leginkább akkor használják a beszélők a nőre utaló alakot, hogyha a jelölt női volta kimondottan hangsúlyos. A *katonanő*, *vadásznő*, *hegesztőnő* lexémákban hangsúlyozottan jelen van a férfi megfelelőikkel való szembenállás kifejezésének szándéka, hogyha viszont ezt az információt a beszélők nem kívánják kiemelni, akkor a nemsemleges alakok a használatosak. Ezzel szemben viszont a legtöbb indoeurópai nyelvben a női alak nem hordoz kiemelt információt (H. Varga 2016: 302). A németben például a női denotátum jelölése akkor is nőre utaló szavakkal történik, hogyha a jelölt sexusa nem kiemelten fontos.

⁴ A genust nem ismerő nyelvek esetében: formailag hímnemű.

⁵ H. Varga ezt kifejezetten a genust nem ismerő nyelvekre érti, viszont én úgy vélem, hogy a grammatikai nemmel rendelkezőkben is így van.

A generikus maszkulinum mellett a generikus femininum fogalma is létezik, mely általános jelentésű, de grammatikailag nőnemű lexémákra használatos. Ezekből jóval kevesebb van, a németben leginkább az állatok megnevezéseinél fordulnak elő. A *die Spinne* 'pók' és a *die Katze* 'macska' szavak hiába nőneműek grammatikailag, általános értelemben mindkét nemre használhatóak.⁶

Igen ritkának számítanak, de vannak nyelvek, amelyekben nem a női alak képződik a férfiból, hanem fordítva. Az Ausztráliában beszélt yanyuvában, valamint a bolíviai őslakosok, a chiquiták nyelvében a női alakok a jelöletlenek, és a férfiakra utaló alakok azok, amelyek a jelöletlen, nőkre utaló formákból képződnek (Huszár 2009: 37). Tipológiailag szintén ritkának számít az is, amikor a férfi és a női denotátumot is külön összetételi tag jelöli. Az észben a *mees-* 'férfi' és *naas-* 'nő', a finnben pedig a *mies-* 'férfi' és *nais-* 'nő' előtagok, valamint a *-mies* és *-nainen* 'nő' utótagok szimmetrikus alkalmazása a *sexus* kifejezésére viszont igen gyakoriak. E szimmetrikus használat ellenére azonban előfordulnak olyan női alakok is, amelyek nem egy generikus maszkulinumból, hanem egy már kimondottan férfira utaló összetételből vannak képezve: *lehtimies* (újság-férfi) 'újságíró' ~ *lehtimiesnainen* (újság-férfi-nő) 'újságíró-nő'. (H. Varga 2016: 303).

De mitől függ az, hogy a női vagy a férfi denotátumú alak tölti-e be a jelöletlen alapalak szerepét? Ha az egy faj hímjét, illetve nőtényét jelölő két lexémát vesszük példának, nem mindig a női denotátumú alak lesz a szemantikailag jelölt forma. Az angol *bull* 'bika' jelöltnek számít a *cow* 'tehén' szóval szemben, ahogyan a *cock* vagy *rooster* 'kakas' szavak is a *hen*-nel 'tyúk' szemben. Anélkül, hogy a beszélő ki kívánná fejezni, hogy szarvasmarhák egy adott csoportja nem tartalmaz hímnemű egyedeket, minden akadály nélkül hivatkozhat rájuk a *those cows* 'azok a tehenek' szintagmával.⁷ Itt tehát a női alak szolgál jelöletlen alapalakként, aminek az lehet az oka, hogy ezeknek a fajoknak a nőtény egyedei fontosabbak, nagyobb számban tartják őket a gazdaságokban, míg a hímek gyakran csupán a szaporodást szolgálják (Lyons 1979: 308-9). A korábban már szempontként szolgáló funkcionalitás itt tehát ismét megjelenik.

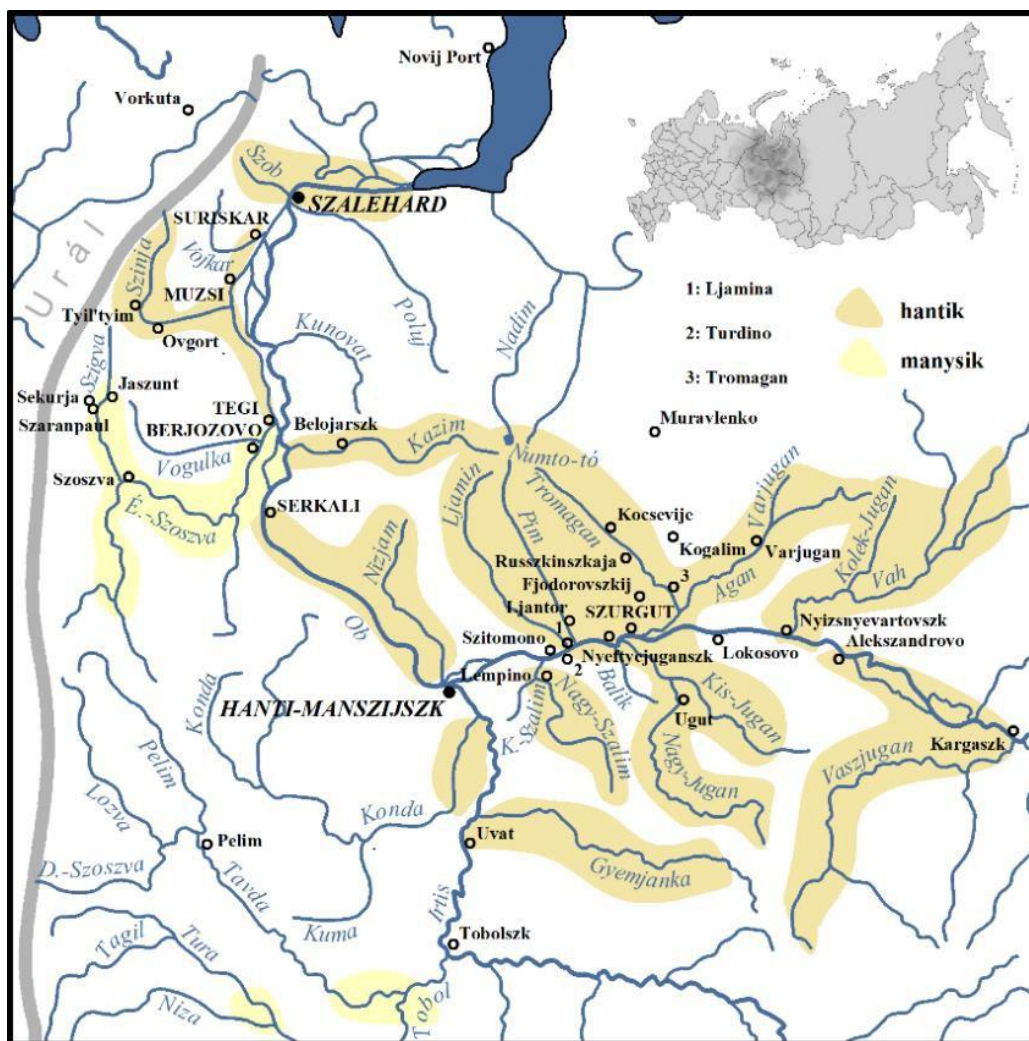
⁶ Forrás: <https://www.goethe.de/ins/hu/hu/kul/sup/kl/21458969.html> (Utolsó megnyitás: 2022. 05. 30.)

⁷ Meglátásom szerint ez a magyarban is így működik.

5. A manyisi nyelv és társadalom

5.1. A nyelv szociolingvisztikai helyzete

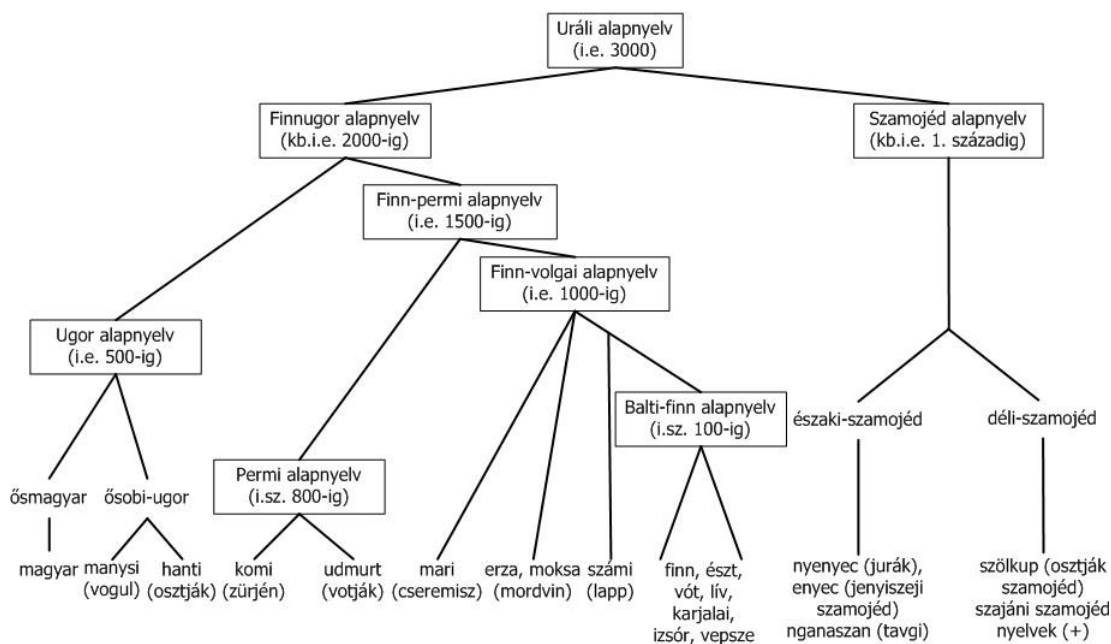
A manysik – vagy korábban használatos, oroszoktól kapott elnevezésükön: vogulok – Szibéria északnyugati részén, a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területén élnek, hagyományosan az Ob folyó és az Urál hegység által közrefogott területen. Nyelvük az uráli nyelvcsalád finnugor ágának ugor csoportjába tartozik, melyen belül a hanti nyelvvel együtt alkotja az obi-ugor nyelvek csoportját. Az első manyisi nyelvelmékek orosz krónikákban tűntek fel a XVI. században, a célzott nyelvi és néprajzi kutatások viszont csak a XIX. században kezdődtek el. A manyisi nyelv kutatásának jelentős alakjai közé tartozik Reguly Antal, Hunfalvy Pál, August Ahlquist, Munkácsi Bernát, Artturi Kannisto, Kálmán Béla, Valerij Csernyecov, valamint Jevdokija Rombangyjeva.

3. ábra: Az obi-ugorok földrajzi elhelyezkedése napjainkban (Németh–Sipos–Gugán 2021: 129 [kézirat])

Amikor a modern tudomány a manysi nyelvet vizsgálni kezdte, a nyelv még négy élő dialektussal rendelkezett: az északival, a nyugatival, a keletivel, valamint a délivel. E fő nyelvjárások a déli kivételével további alváltozatokra tagolódtak, melyek közül egyedül a nyugati dialektuson belüli különbségek voltak akkora mértékűek, hogy nehezítették a kölcsönös megértést, az északi, a keleti és a déli változat esetében ilyenről nem beszélhetünk. Mára már csak az északi nyelvjárás él, annak is főként a szoszvai változata, melyen a manysi irodalmi nyelv is alapszik (Kálmán 1963: 7-12). A manysi nyelv nagyon sokáig írásbeliség nélkül létezett. A XIX. század végén ugyan jelent meg néhány manysi nyelvű kiadvány a kondai nyelvjárásban, az írásbeli hagyomány végül a nyelv szoszvai változatában vetett gyökeret. Az 1920-as években történtek próbálkozások egy latin betűs ábécé bevezetésére, ezt azonban a '30-as években egy cirill ábécé váltotta fel. A manysi nyelv a mai napig ezt, az orosz változattól némileg eltérő, néhány jellel bővebb ábécét használja (Kálmán 1963: 17-8).

A nyelv reprezentáltsága meglehetősen alacsonynak mondható, melynek fő oka, hogy a legutóbbi, 2010-es oroszországi népszámlálás adatai alapján mindössze 12269 fő vallotta magát manysinak, és csupán 938 fő vallotta magát a nyelv beszélőjének (Horváth: 2020: 37). A manysi jellemzően az otthon nyelve, tágabb társadalmi tereken igen ritkán használatos. Az iskolai oktatás nyelve orosz, a közoktatás intézményein belül pedig csupán tíz vidéki általános iskola kínál manysi nyelvórákat (Horváth 2020: 70). Ugyanakkor létezik manysi nyelvű rádióadó, illetve rendszeresen megjelenik a Lūjimā Sēripos ('északi fény') nevű manysi újság is, melynek fizikai példányai kizárólagosan manysi nyelvűek. Ezen felül nyelvi és kulturális revitalizációs projektek is működnek, melyeknek célja, hogy a manysi kultúrát és nyelvet a fiatal generációk is magukévá tegyék. Hanti-Manszijszkban, a Hanti-Manysi Autonóm Körzet fővárosában található a Liləŋ Sōjum ('élő patak') nevű alternatív oktatási központ, ami nyelvi fészekként kulcsfontosságú a manysi (és hanti) nyelv megőrzésének szempontjából (Horváth: 2020: 50).

2. ábra: Az uráli nyelvek családfája (Kiefer: 2006)

5.2. Szociokulturális tényezők

Az, hogy egy nyelvben a férfi-női oppozíció miként van jelölve, a beszélőközösség szociokulturális helyzetétől is függ, ezt a korábban taglalt funkcionális szempontok is alátámasztják. Ezeket a társadalmi és kulturális tényezőket a manysik kapcsán is érdemes ismertetni, mivel ezeknek a nyelvben mély nyomuk van.

A manysiknál és a hantiknál egyaránt ismeretes volt az exogámia fogalma, melynek értelmében a hagyományosan két nagy frátriára, azaz nemzetségcsoportra tagolódó nép tagjainak házasságkor kötelező volt a másik csoportból párt választani. Ismerték a levirátust is, mely szintén egy házassági szokás, lényege pedig, hogy a férfi elveheti elhunyt bátyja megözvegyült feleségét, vagy saját feleségének lánytestvérét. A harmadik obi-ugor házassági tradíció, a szororátus pedig voltaképpen a levirátus másik oldala. Ez az, ami megengedi a nőknek, hogy halott férjük testvéréhez vagy lánytestvérük férjéhez hozzámenjenek, akár még annak életében, hiszen a poligámia hagyományosan nem volt tiltott az obi-ugoroknál. Ezek a házassági szokások azért fontosak, mivel befolyással vannak arra, hogy a rokonság tagjait megnevező ego, azaz a viszonyítási alapul szolgáló én-pont milyen elnevezést használhat egy adott rokonra vagy azok csoportjára (Bíró 2004: 33-4).

A manysi rokonsági rendszer alapját ugyanis az adott törzshöz, illetve nemzetséghez való tartozás képezi. Az exogámia miatt az anya és a feleség törzse az ego szempontjából idegennek számított, saját törzsnek az apa törzse, nők számára pedig a férjük törzse számított (Bíró 2004: 36). Ez az európai hagyomány szerinti vérrokon-házassági rokon felosztástól

radikálisan eltérő saját törzsbéli rokon-idegen törzsbéli rokon megkülönböztetés számos tabuval van összekötöttségben, melyek a következő pontokban tárgyalt rokoni megnevezéseknél is szerepet játszanak. Ilyen például, hogy idősebb férfiak körében a nőknek el kellett takarniuk az arcukat, illetve hogy férjük idősebb férfirokonait sem szólíthatták meg (Sárkány 1989: 346).

Tabuk kísérik a hagyományos manysi lét fontos eleméhez, a medvéhez mint totemisztikus őshöz való különleges viszonyt is. A medve kultusza kiemelt jelentőséggel bír, az állat szakrális voltából adódóan pedig kialakult egy eufemisztikus célokat szolgáló tabunyelv is, az úgynevezett medveműnyelv. E tabunyelv szókincsbéli eltérést eredményezett a férfiak és a nők nyelvhasználatában, a két nem tagjai ugyanis eltérő módon hivatkoztak bizonyos, medvéhez kapcsolódó fogalmakra. A nyelvhasználati különbségeken túl a nőket egyéb medvekultusból fakadó tabukat is korlátozták, a medveünnepek során a nőknek el kellett takarniuk az arcukat, amikor a férfiak a medvét behozták (Laakso 2005: 78).

A nőkre vonatkozó tabuk azonban itt nem érnek véget, a menstruációs időszak alatt is számos korlátozás vonatkozott rájuk (Kerezsi 2021: 248). Annak ellenére, hogy az obi-ugor társadalmak néhány jellegzetességét, mint például az exogámiát és a többi házassági szokást egy hajdani anyajogú társadalom maradványának tartják (Hajdú–Domokos 1980: 152, 154), a hagyományos manysi társadalom kapcsán inkább patriarchális berendezkedésről beszélhetünk, melyet az eddig ismertetett tabuk is alátámaszthatnak (Sárkány 1989: 346, Laakso 2005: 78).

6. Jelölési módok a manysiban

Akárcsak az uráli nyelvcsalád többi tagjában, a manysiban is teljesen ismeretlen a nyelvtani nem fogalma, a genus semmilyen formában nem képezi részét a nyelv grammatikai rendszerének. Az eddigiekben a biológiai nem nyelvi leképeződésének számos módja bemutatásra került, ez pedig szempontrendszerül szolgálhat a dolgozat fő témáját adó manysi nyelv sajátosságainak értelmezésében. A férfi–női oppozíció megjelenési formái morfológiai jelöltségük szerint kerülnek csoportosításra, nem elhanyagolva az egyes alakok disztribúciós jelöltségét sem.

A manysi nyelvi adatok forrásául a Munkácsi Bernát gyűjtésein alapuló, Kálmán Béla szerkesztette *Wogulisches Wörterbuch*, illetve az *Ob-Ugric Database* Kannisto, Rombangyejeva és Csernyecov által gyűjtött folklórszövegeken, valamint Lūjimā Sēripo-cikkeken alapuló korpusza szolgált. Ezeken felül egy kérdőív is kiküldésre került, melynek célja az volt, hogy bővebb ismeretanyag álljon rendelkezésre a férfi és női denotátumok közti különbségtételről a foglalkozásnevek kapcsán. A kérdőívet két manysi anyanyelvű adatközlő

töltötte ki, mindketten középkorú nők, és orosz-manyisi kétnyelvű beszélők. A kitöltők 25 szakmáról láthattak 3-3 képet, arra voltunk ugyanis kíváncsiak, hogy miként nevezik meg az adott szakmát űző személyt akkor, hogyha általánosságban hivatkoznak rá, hogyha férfi, illetve hogyha nő a jelölt. A foglalkozásneveken kívül még öt másik fogalomra (barát, özvegy, vendég, házigazda, francia) is rákérdeztünk. A nyelvi adatok – hacsak ezt külön nem jelöli rövidítés – mind az északi nyelvjárásból származnak.

6.1. Önálló lexémák

A rokonságnevek tipikusan az önálló lexémával jelölt fogalmak közé tartoznak. A manyisi rokonságnevek rendszerében a korábbiakban ismertetett szociokulturális szempontok, valamint az adott rokon fontossága funkcionálnak társadalmilag meghatározott rendező elvként, az ego elsősorban ezek alapján a szociális viszonyok alapján nevezi meg rokonságának tagjait (Bíró 2004: 33-4). Ezek azért is nagyon fontosak, mert a levirátus és a szororátus értelmében kialakulhatnak potenciális rokoni kapcsolatok is, amelyeket a manyisi nyelv a tényleges rokoni kapcsolatok mellett szintén jelöl, az exogámia révén pedig a saját törzs – azaz amibe a férfiak születnek, és amibe a nők házasodnak – fontosabb lesz a szembenállónál. Hiába áll például genetikai értelemben az anya rokonsága ugyanolyan közel az egóhoz, mint az apáé, mivel az anya rokonsága másik törzsből való, így ők távolabbi rokonok lesznek. A manyisi rokonságnevek rendszere meglehetősen kiterjedt, és mivel a dolgozat a két nem különböző jelölési módjaival foglalkozik, nem pedig a teljes rokonsági rendszer bemutatásával, így egyes, egyébként fundamentálisnak tekinthető rokonságnevek kimaradhatnak az elemzésből.

A manyisi rendszerre – ahogyan a többi ugor nyelvére is – jellemző a nembéli megkülönböztetés (Bíró 2004: 34), éppen ezért a rokonsági rendszer alapvetően szimmetrikusan épül fel. A szűk család bizonyos tagjai világosan elkülönülnek egymástól: *ās* 'apa' ~ *sañ* 'anya', *piγ* 'fiú' ~ *āyi* 'lány', a testvéri kapcsolatok viszont bizonyos mértékű átfedésben vannak az unokatestvéri kapcsolatokkal. A *piγ* 'fiú' és *āyi* 'lány' szavak kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a manysiban nem különül el a 'valaki fia' és 'valaki lánya' jelentés a 'fiú' és 'lány' jelentésektől, a *piγ* és az *āyi* mindkettőt jelenti, ellentétben számos nyelvvel, például az angollal, ahol a *son* 'valaki fia' és a *daughter* 'valaki lánya' világosan elkülönül a *boy* 'fiú' és *girl* 'lány' szavaktól. A korábban tárgyalt szociokulturális tényezők értelmében az apai ágon lévő rokonok fontosabbak, mivel az ego törzsébe tartoznak, ellentétben azzal a törzsszel, amelybe az anya beleszületett. Ennek eredményeképpen a testvérekre használatos lexémák (*āpsi* 'öcs' ~ *ēs* 'húg', *kañk* 'báty' ~ *uwši* 'nővér') az apai ág férfivonalán lévő unokatestvéreket is jelölhetik:

az anyai nagynéni gyermekai		az anyai nagybácsi gyermekai			az apai nagybácsi gyermekai		az apai nagynéni gyermekai	
					<i>kaŋk</i>	<i>uwśi</i>		
<i>āŋkwāyi</i>	<i>āŋkwpiγ</i>	<i>nīj</i>	<i>sāsiγ</i>	ego	<i>jaɣpiγ</i>	<i>jaɣāyi</i>	<i>pānt</i>	<i>ēŋk</i>
					<i>āpśi</i>	<i>ēs</i>		

4. táblázat: Az unokatestvérek elnevezése a manysi nyelvben⁸ (Bíró 2004: 39-40, 42-3 alapján)

A lexémapárok használata azonban nem terjed ki a rendszer egészére, az anyai ág differenciálatlanságának oka éppen az említett házassági szokásokban keresendő. Vannak olyan elnevezések is, amelyek nem konkrét rokont, hanem rokonok jól meghatározható csoportját jelölik. Az igen kiterjedt jelentéssel bíró *kaŋk* is ilyen, melynek jelentése legtömörebben a következőképpen foglalható össze: 'az egónál idősebb, de az apánál fiatalabb oldalági férfirokon'⁹ (Bíró 2004: 36). A *kaŋk* 'báty' disztribúciós szempontból jelöletlen marad a szűkebb elterjedtséggel bíró, és ezáltal jelöltnek számító *uwśi*-val 'nővér' szemben. A *pānt* és *ēŋk* szavak pedig nem csak az apa lánytestvérének, hanem az ego lánytestvérének a gyermekeit is jelölhetik, emiatt pedig előbbinek 'mostohafiú', utóbbinak pedig 'mostohalány' jelentése is van. Ennek az az oka, hogy ha az ego nő, akkor lánytestvére férjének potenciális felesége is egyben, ezáltal pedig testvérének gyerekei potenciálisan az ő mostohagyerekei is (Bíró 2004: 40). Ez a szociokulturális okokban gyökerező többletjelentés szélesebb használatot biztosít ezeknek a lexémáknak, mellyel disztribúciós értelemben kevésbé lesznek jelöltek a nekik szimmetrikusan megfeleltethető anyai ági, azaz az anya lánytestvérének gyermekeit jelölő lexémapárnál.

A szülők testvéreinek elnevezése szintén változatos képet mutat, egy részük önálló lexémákkal kerül kifejezésre, de számos összetételt is találunk (melyeket ismét a sűrűbb szedés jelez):

⁸ Az ego feletti sorban az idősebb, az ego alatt lévő sorban pedig a fiatalabb unokatestvérek elnevezései, míg az ego sorában az életkori szempontból differenciálatlan elnevezések szerepelnek. Az páratlan számú oszlopok a női, a páros számúak pedig a férfirokonokat jelölik.

⁹ Ugyanebben a jelentésben áll a hanti *jaj* is (Bíró 2004: 36).

anyai nagybácsik		anyai nagynénik	apai nagynénik		apai nagybácsik
<i>a k i</i>		LM <i>ā k w</i> , <i>añēkwa</i>			<i>a k i</i>
P <i>ś a ś</i>	(<i>śāñ</i>) 'anya'		<i>ās-āyi</i>	(<i>ās</i>) 'apa'	<i>ās-piγ</i>
<i>s a s i γ</i>		<i>ō n i γ</i>	KU, KM <i>ās-āyi</i>		<i>k a η k</i>

5. táblázat: A szülők testvéreinek elnevezése a manysi nyelvben¹⁰ (Bíró 2004: 40 alapján)

Az, hogy az anyai ágon a rendszer differenciáltabb, némi ellentmondásra adhat okot, tekintve, hogy az anya törzse idegennek számít. Ebből ugyanis az következne, hogy az anyai ágon lévő rokonságneveknek nem szabad differenciáltabbnak lenniük az apai ágon, azaz az ego szempontjából saját törzsbélinek számító rokonok elnevezéseinél – mint ahogyan azt az unokatestvérek megnevezéseinél is láthattuk.

A rokonságnevek csoportján belül két nemsemleges elnevezést is találunk, ezek férfit és nőt egyaránt jelenthetnek. Az *apiγ* fiatalabb generációbeli vérrokont jelöl, a denotátum tehát fiú- vagy lányunoka, de unokahúg vagy unokaöcs is lehet. A *kil* némileg konkrétabb jelentéstartammal bír, a feleség lánytestvéreit és azok férjeit egyaránt jelöli. Utóbbi oka az lehet, hogy a feleség lánytestvéreinek a férje nem fontos rokon (elvégre más törzsbe tartozik), a lánytestvérek is csak abban az esetben, ha még nincsenek férjnél, mivel akkor még az ego potenciális feleségeinek tekinthetők (Bíró 2004: 34-5), minden más rokoni elnevezésnél viszont egyből tudni lehet a denotátum nemét.

Lexémapárok használata az állatok megnevezésekor kevésbé jellemző, sokkal általánosabb ugyanis a jelzős szerkezetek vagy összetételek használata, de lexémapárokra is találunk példát: *mis* 'tehén' ~ *ūskā* 'bika'. Az, hogy a *mis* és az *ūskā* ritka kivételként önálló lexémapárként használatosak, egyrészt amiatt lehet, mert azok számára, akik szarvasmarhát tartottak, a különböző nemű egyedek eltérő rendeltetése miatt fontos volt a külön lexémák használata, másrészt pedig mivel mindkét szó komi eredetű, és az átvett szó már tartalmazhatta azokat a szemantikai fragmentumokat, amelyek az egyed nemére utaltak, így a beszélők már

¹⁰ A *śāñ* 'anya' és *ās* 'apa' feletti sorban az idősebb, az alattuk lévő sorban pedig a fiatalabb nagynénik/nagybácsik elnevezései, a *śāñ* és *ās* sorában pedig az életkori szempontból differenciálatlan elnevezések szerepelnek. Bíró (2004) nem tér ki rá, de a különböző nyelvjárásokból származó adatok megnevezhetik az összehasonlítást.

nem érezték szükségét annak, hogy feltétlenül további jelölőkkel lássák el ezeket az alakokat a sexus pontosításának érdekében.

Nyelvi univerzálénak tekinthető, hogy az alacsony rendszertani kategóriájú, a nemek szempontjából külön funkcióval nem bíró állatoknál nincsen hím-nőstény megkülönböztetés, ez pedig a manysiban is így van: *taŋkər* 'egér', *mātāpriš* 'egér, vakond', *hār-uj* 'féreg', *lōmwoj* 'szúnyog'. Az ezen a szinten lévő állatoknál sokszor még a faj szerinti megkülönböztetés sincsen meg (lásd *mātāpriš*, mely 'egér' és 'vakond' jelentésben is állhat).

6.2. Jelzős szerkezetek

Marginálisan, de jelen van a jelzős szerkezetekkel való kifejezési mód a rokonságneveknél is, és általában az egóhoz viszonyított kor kifejezésére használatos a 'nagy' és 'kis' jelentésű melléknemekkel: LM *jāni jāγ-ooim* 'nővérem' tkp. 'nagy lánytestvérem', LM *wüš jāγ-ooj* 'húg' tkp. 'kis lánytestvér', *mān-āpši* 'kisöcs'. Jelzős szerkezet fejezi ki a keresztszülőséget is: *pērnanj āŋkw* 'keresztanya' tkp. 'keresztes anya'. Mivel nem hibrid főnevekről beszélünk, a sexust az alaptag fejezi ki.

Az állatneveknél – mivel legtöbbjük hibrid főnév – meglehetősen gyakori a jelzős szerkezetek használata. A mindkét nemre vonatkoztatható állatnévhez hímek esetében általában a *χār* 'hím' jelentésű szó kapcsolódik, általában előtagként: *χār-āmp* 'kankutya', *χār-lūw* 'csödör', T *khār-lont* 'gúnár'. Nyelvi ellentmondásra és tautologikus értelmű szerkezetekre is van példa, éppen a korábban említett *mis* és *ūškā* alakok kapcsán. 'Bika' jelentésben ismeretes a *χār-mis* tkp. 'hím tehén' jelzős szerkezet, szintén 'bika' jelentésben pedig a LM *khō r-wyšk*, melynek jelzője a 'hím' jelentésű *χār* közép-lozvai alakja, alaptagja pedig az ezt a jelentést már magában foglaló közép-lozvai *wyšk* 'bika'. Nőstényeknél leggyakrabban a *nē* 'nő' szó képzett formája, a *nēwi* 'nőstény' az, ami az állat nemét jelöli: LM *nēwē-oāmp* 'szuka', *nēwi-lūw* 'kanca', T *niw-lont* 'tojó lúd'. A nőstényállat nemét a *kal'* 'nőstény' szó is jelölheti: *kal' hoxs* 'nőstény coboly', LM *kal' līn* 'nőstény mókus'.

Az analitikus jelzős szerkezetek alkalmazása a foglalkozásnevek esetében is tipikusnak mondható. Általános formulának tekinthető az általában többszavas foglalkozásra utaló elem + nemre utaló morféma használata, mely ősi és új foglalkozások kifejezésénél egyaránt megfigyelhető. Ezek használata teljesen szimmetrikus a nemek vonatkozásában, a foglalkozásra utaló jelzős szintagma állandó marad, az ehhez kapcsolódó elem pedig annak függvényében változik, hogy a beszélő férfira vagy nőre utal éppen. A foglalkozásnevek esetében a nemet nem a jelző, hanem az alaptag fogja kifejezni. A *χanti lātəŋ χahištan nē*

'hantitanárnő' tkp. 'hanti nyelvet tanító nő' a jelzői csoport hosszúságának szélsőséges példája, a foglalkozásnevek hagyományosan ennél kevésbé összetettek: *χańiştan χum* 'tanár' ~ *χańiştan nē* 'tanárnő', *wōrajan χum* 'vadász' ~ *wōrajan nē* 'női vadász'. Az a tény, hogy a női és férfi alakok használata szimmetrikusan történik, arra enged következtetni, hogy nemre utaló elemek a biológiai nem kifejezésén túl a nomen agentis képzői is, ezek azok, amelyek a cselekvés végrehajtóját az igenévből létrehozzák (Laakso 2005: 111).

A kérdőív kitöltői az olyan modern foglalkozások kifejezésére is ezt a szerkesztési módot alkalmazták, amelyeknek nincsen manysi megfelelőjük. 'Színésznő' jelentésben a *jīkwne nē* 'táncoló nő', illetve *artīstay ōlne nē* 'színészként élő nő' jelzős szerkezeteket adták meg, amelyeken véleményem szerint érződik a fordítási kényszer. Igyekeztek mindenáron manysiul kifejezni az adott fogalmat, amely természetes beszéd során feltehetően *artist*-ként vagy *akt'or*-ként, illetve női jelölt esetén *artistka*-ként és *aktrisa*-ként hangoznának el. A kitöltők a nemsemleges foglalkozásnevek létrehozásához a *χōtpa* 'valaki, személy' és *māχum* 'nép, emberek' szavakat használták a nemre utaló elemek helyett, ezen szavak előfordulása a szövegekben viszont csak az imént megadott jelentésekre korlátozódik, általános foglalkozásnévként pedig csupán a *χōtpa* szerepel egy alkalommal: *mutrāŋ-χōtpā* 'varázsló'. Úgy vélem, hogy a beszélők a modern foglalkozásokat természetes beszéd során feltehetően többször neveznék meg orosz jövevényszóval, mint a hagyományos manysi jelzős szerkezettel. Néhány szakma során ez így is történt, az 'eladó' az orosz *прुकазчик* 'hivatalnok' manysi hangrendszerhez igazított alakjával, a *pirikaska* szóval került kifejezésre, 'orvos' jelentésben pedig a *pusmaltan nē* tkp. 'gyógyító nő' és *pusmaltan χum* tkp. 'gyógyító férfi' kifejezések mellett az oroszból származó *l'ēkkar*-t is megadták a kitöltők, de 'katona' jelentésben is szerepelt a szintén az oroszból átvett *saltat* az *armijat lusitan χum* tkp. 'hadseregben szolgáló férfi' mellett.

6.3. Szóösszetételek

A manysiban a rokonságnevek csoportjánál is bőven találunk szóösszetételeket. A leggyakoribb, amikor két rokonságnév kapcsolódik össze, létrehozva egy új jelentésű alakot. A férfi-női szembenállás jól megfigyelhető a korábbiakban már említett *āŋkwpiγ* 'anyai nagynéni fiúgyermek' és az *āŋkwāyi* 'anyai nagynéni lánygyermek' elnevezéseknél. A két szó felépítése teljesen szimmetrikus és transzparens: az első tag az 'anya nővére' jelentésben álló *āŋkw*, ehhez járul hozzá a jelöltek sexusára utaló *-piγ*, illetve *-āyi* utótag (Bíró 2004: 42). Az *ās-piγ* 'apai nagybácsi' ~ *ās-āyi* 'apai nagynéni' összetételi pár pontosan ugyanígy épül fel, mint az *āŋkwpiγ* ~ *āŋkwāyi* szópár. Az *ās*- előtag itt 'nagyapa' jelentésben áll, ehhez pedig

ugyanazok a nemre utaló elemek kapcsolódnak, mint az *āṇkwpiγ* ~ *āṇkwāyi* esetében. A *jaypiγ* 'fiútestvér' ~ *jayāyi* 'lánytestvér' összetételekben a másik 'apa' jelentésű szó, a *jay* fedezhető fel, ehhez kapcsolódik a már sokat emlegetett utótag, mellyel létrejön a teljesen motivált jelentésű alak (vö. magyar *atyafi*, *atyámfia*). A *jaypiγ* ~ *jayāyi* lexémapár azonban az apa fivérének gyermekeit is jelenti, melynek oka az lehet, hogy a *jay* az 'apa' jelentésen túl olykor az 'apa törzsének idősebb férfitagjai' jelentést is felveheti (Vavra, idézi Bíró 2004: 43).

A manysi rendszer a rokonságot öt generációig tartja számon. Ez az ego generációját, valamint az egy, illetve két nemzedékkel fölötte, és ugyanennyivel alatta lévő generációkat jelenti. Tipológiailag az a jellemző, hogy az egótól távolabbi generációk jelöltebbek a kevésbé távoliaknál, mely a nemi különbségtétel szintjén is megnyilvánul, a távolabbi generációba tartozó rokoni elnevezések tehát nemileg kevésbé differenciálódnak (Greenberg, idézi Bíró 2004: 37). A manysiban azonban a távolabbinak számító másodfokú leszármazotti szinten is megvan a nemek közötti különbségtétel. Létezik ugyan a nemsemleges *apiγ* 'unoka' lexéma is, de a *piγ-āyi* 'valaki fiának a lánya' ~ *āyi-āyi* 'valaki lányának a lánya', *āyi-piγ* 'valaki lányának a fia' ~ *piγ-piγ* 'valaki fiának a fia' összetételek szintén gyakori előfordulásúak (Bíró 2004: 37).

Arra, hogy a nyelv a rokonok egy csoportját is képes önálló lexémával jelölni, jó példa lehet még az *akimōjka* ~ *ākwēkwa* szópár. Az *akimōjka* jelentése 'a férj törzsébe tartozó összes férfirokon, aki a férjnél idősebb', az *ākwēkwa* pedig ennek a női megfelelője: 'a férj törzsébe tartozó összes nőrokon, aki a férjnél idősebb' (Bíró 2004: 39). Míg az *ākwēkwa* esetében két morfológiailag jelöletlen alak (*ākw* 'idősebb nőrokon' és *ēkwa* 'asszony') kapcsolódik össze, a neki megfelelő *akimōjka* összetételben már egy jelölt és egy jelöletlen alak (*aki* 'nagybácsi, idősebb férfi' + az egyes szám első személyű birtokos személyjel (*m*) és *ōjka* 'idős férfi') áll egymás mellett (vö. magyar *nénémasszony*).

Érdemes lehet megemlíteni azokat a mindkét nemre vonatkozó összetételeket, amelyek az egymással szembenálló férfi-női alakokból képződnek. Habár több szó is létezik, mely 'gyerek' jelentésben áll (pl. *nawram*), általános a *piγ* 'fiú' és *āyi* 'lány' jelentésű szavak egymás mellé tétele önmagukban: *āyi-piγ* 'gyerek' (tkp. 'lány-fiú'), esetleg az ún. reciprok-duális használatával: *āyiγ-piγiγ* 'gyerek' (tkp. 'lány-DU – fiú-DU'), mivel a duális számjel a manysiban bizonyos esetekben összetartozást is kifejezhet. A 'szülő' jelentésű *śāñ-ās* (tkp. 'anya-apa') és *śāñiγ-āsīγ* (tkp. 'anya-DU – apa-DU') összetételek ugyanezen elv alapján épülnek fel, önálló 'szülő' jelentésű lexémát csak egy nyelvjárásban találunk: LM *ñitap* (Bíró 2004: 35).

Az állatok elnevezésében összetételi utótagként is előfordulnak nemre utaló elemek. Számos állat nevében megjelenik az *ōjka* 'idős férfi, öreg, hím állat' utótag, mely az állat hím voltát jelölheti: *sāli-ōjka* 'rénbika' *tūlmaχ-ōjka* 'hím rozsomák'. Az *ōjka* női megfelelője, az *ēkwa* viszont némileg más képet mutat. Egyrészt utalhat a nőstény állat nemére: *sāli-ēkwa* 'réntehén', *mis-ēkwa* 'tehén', másrészt viszont egyes állatfajok nemsemleges elnevezésében is benne van: *porjpan-ēkwä* 'béka' tkp. 'ugráló asszony', K *sirki-ēkwē* 'pók', *urinēkwa* 'varjú'. Ez összefüggésben lehet azzal, hogy a beszélőközösség mitikus gondolkodásában az adott állat miként ölt alakot. A róka a magyar hagyományban például egy ravasz fickó, akit emiatt gyakran *róka koma* névvel illetnek. Ezzel szemben az orosz mitikus gondolkodás a rókát nőneműként képzei el, ezért népmesei megszólítása *лусичка сестричка* 'róka nővérke' (Huszár 2009: 34). Hogyha az *ēkwa* utótagot ebben az esetben a manysi mitikus gondolkodás nyelvi leképeződésének fogadjuk el, az megmagyarázhatná az *ēkwa* *ōjká*-val szembeni szélesebb disztribúcióját az állatnevek körében.

Fontos, hogy az állatok kölykeinél csak általános jelentésű férfialakok vannak, melyet a *piγ* 'fiú' utótag jelöl: *ñawer-piγ* 'csikó', *mis-piγ* 'borjú', LM *ñoχs-pū* 'cobolyfíóka' (vö. magyar *fíóka*).

6.4. Összetétel és deriváció határán

A foglalkozásnevek kapcsán szó volt arról, hogy a jelzős szerkezetek használata teljesen szimmetrikus használatú a denotátum nemének morfológiai jelölését tekintve. Ezzel szemben vannak olyan foglalkozásnevek, amelyek nem analitikusan épülnek fel, maga a foglalkozásnév ugyanis már egy önálló lexéma. Ez az önálló lexéma pedig férfira utaló jelöletlen alapalként is szolgál: *χōn* 'király', *ōtar* 'fejedelem', *ñājt* 'sámán'.¹¹ A női alakot a 'nő' jelentésű *nē* elem, vagy az 'idős asszony' jelentésben álló *ēkwa* hozzáadásával hozhatjuk létre: *χōn nē* 'királynő', *ñājt-nē* 'sámán nő', K *ōtar-ēkwē* 'fejedelem nő'.

De mik is ezek a nemre utaló elemek valójában? A *nē* hasonló használatú magyar megfelelői mind képzők (*-nő*, *-né*¹²), és a hantiban is vannak derivációs szuffixumok, melyek használatukban és eredetükben is megfeleltethetőek a manysi *nē*-nek. Erre a szóra általában külön lexémaként, nem pedig képzőként tekintenek, Johanna Laakso (2005: 110-1) azonban felveti annak lehetőségét, hogy valójában szuffixumszerű elemekről van szó. Ennek értelmében

¹¹ Néma következetlenség itt is van a rendszerben, mivel noha **χōn χum* és **ōtar χum* alakok nincsenek – elvégre a foglalkozásnév már magában foglalja a férfi denotátumra való utalást – *ñājt-χum* alak létezik annak ellenére is, hogy a *ñājt* alak önmagában is használható férfiakra.

¹² Laakso (2005) és Huszár (2009) szerint legalábbis, H. Varga (2016: 302) összetételi utótagnak tartja őket.

ezek a szuffixoidok a szabad és a kötött morfémák között helyezkednének el. Véleményem szerint amennyiben ezt elfogadjuk, a *χum* is idesorolandó lenne, de a *piγ* és *āyi* szavakat is érdemes lenne ilyen szempontból megvizsgálni. A szóösszetétel elkülönítése a szóképzéstől, illetve a szintagmától egyébként is problémás, a kérdéskör tehát összetettebb elemzést kíván.

7. Összegzés

Általánosságban kijelenthető, hogy a manysi rendszer meglehetősen eltér attól, amit az európai nyelvek többsége mutat. A foglalkozásnevek analitikusan felépülő struktúrája, mely teljesen szimmetrikusan működik a két nem jelölését tekintve, az európai tapasztalat számára idegennek hathat. Mint lexikai jelölési mód, igen sajátos megoldásnak tekinthető, az önálló lexémahasználat mellett ugyanis a derivációs szuffixumok azok, amelyek leginkább használatosak a denotátum biológiai nemének megjelölésére a világ nyelveiben. A manysi nyelv képzőket viszont egyáltalán nem használ, habár bizonyos nemre utaló lexémák olykor szuffixumszerű pozícióba kerülhetnek. Előfordulhat az is, hogy az egyik nemet jelölő alaknak nincsen meg a másik nemű párja. Ez elsősorban a rokonságnevek kapcsán mutatható ki, és a rendszer kiterjedtségének, illetve az európai hagyományoktól idegen logikájának tudható be. A rokonsági rendszer kiterjedtsége ugyanakkor a férfi-női oppozíció szélesebb körű megnyilvánulását is lehetővé teszi, mivel a manysi nyelv pusztán számszerűleg is több elnevezéssel bír, mivel több rokont tart számon. A nyelvben ugyanakkor számos univerzálé is tetten érhető. Ilyen például az, hogy a rendszertanilag alsóbbrendű állatok szintjén nem található meg a nemek szerinti oppozíció, valamint, hogy azoknál a foglalkozásneveknél, amelyek nem analitikusan épülnek fel, a férfira utaló alak a jelöletlen alapalak.

Rövidítésjegyzék

1	első személy
3	harmadik személy
ADJ	melléknévképző
ART	névelő
DAT	datívusz
DEF	határozott
DU	duális szám
F	nőnem
K	kondai nyelvjárás
LAT	latívusz
LM	közép-lozvai nyelvjárás
LOC	lokatívusz
M	hímnem
N	semleges nem
PST	múlt
SG	egyes szám
T	tavdai nyelvjárás

A példákat átírás tekintetében változtatás nélkül vettem át a forrásból.

Irodalomjegyzék

- Bíró Bernadett 2004: A vogul rokonságnevek rendszere és morfológiai felépítése. *Nyelvtudományi Közlemények* 2004 (101. kötet) 32-56.
- Baugh, Albert C. – Cable, Thomas 2002: *A History of the English Language*, Routledge, London.
- Corbett 2013a = Corbett, Greville G. 2013: Number of Genders. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (szerk.) *The World Atlas of Language Structures Online*, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig [<http://wals.info/chapter/30> 04.30.].
- Corbett 2013b = Corbett Greville G. 2013: Sex-based and Non-sex-based Gender Systems. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (szerk.) *The World Atlas of Language Structures Online*, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig [<http://wals.info/chapter/31> 04.30.].
- Cser András 2017: *Morfológia* (egyetemi jegyzet), PPKE BTK, Budapest – Piliscsaba.
- Cseresnyési László 2004: *Nyelvek és stratégiák. Avagy a nyelv antropológiája*, Tinta, Budapest.
- Fodor István 1958: A nyelvtani nem kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 1958 (60. kötet) 339-68.
- Greenberg, Joseph H. 1978: Gender Markers. In Greenberg, Joseph H. (szerk.) 1978: *Word Structure. Universals of Human Language* 3, Stanford University Press, Stanford 49-82.
- Hajdú Péter – Domokos Péter 1980: *Uráli nyelvrokonaink*, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Huszár Ágnes 2009: *Bevezetés a gendernyelvészetbe*, Tinta, Budapest.
- Horváth Csilla 2020: *The vitality and revitalisation attempts of the Mansi language in Khanty-Mansiysk* (doktori disszertáció), University of Szeged, Szeged.
- H. Varga Márta 2010: Inkongruens jelenségek a magyarban, *Hungarológiai Évkönyv* 2010 11/1 44-53.
- H. Varga Márta 2016: A „nem” (sexus, genus) fogalma néhány európai nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 2016 (112. kötet) 299-322.
- Kerezsi Ágnes 2021 (kézirat): A tajgán innen és túl: hagyományok és változások a hanti emberek életében napjainkban. In Gugán Katalin (szerk.) 2021: *Hanti hadak, manysi mesék: kalauz legközelebbi nyelvrokonainkhoz. Rendhagyó emlékkönyv Csepregi Márta 70. születésnapjára* (kézirat) 223-51.
- Kiefer Ferenc 2011: *Magyar nyelv*. Akadémiai, Budapest.

- Laakso, Johanna 2005: *Our otherness. Finno-Ugrian Approaches to Women's Studies, or vice versa*, LIT, Bécs.
- Luraghi, Silvia 2011: The origin of the Proto-Indo-European gender system: Typological Considerations. *Folia Linguistica* 45 435-64.
- Lyons, John 1977: *Semantics I*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mareike Knoke (ford. Kurdi Imre) 2017: *Mennyire legyen „gender” a nyelv?* [<https://www.goethe.de/ins/hu/hu/kul/sup/klt/21458969.html> 04.30.]
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*, Akadémiai, Budapest.
- Németh Szilvia – Sipos Mária – Gugán Katalin 2021 (kézirat): Manysi és hanti. In Gugán Katalin (szerk.) 2021: *Hanti hadak, manysi mesék: kalauz legközelebbi nyelvrokonainkhoz. Rendhagyó emlékkönyv Csepregi Márta 70. születésnapjára* (kézirat) 129-64.
- Ortiz, Alex 2015: *Fula Noun Classes: Morphological Distinction and Vowel Harmonization* [https://www.academia.edu/19668989/Nominal_Class_System_of_Fula 04.30.].
- Sárkány Mihály 1989: Female and male in Mansi mythology and reality. In Hoppál Mihály – Pentikäinen, Juha 1989: *Uralic mythology and folklore, Ethnographic Institute of the Hungarian, Academy of Sciences Helsinki – Finnish Literature Society, Budapest – Helsinki*, 343-51.